

Бабяк Ольга Олексіївна

**ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО
ІНТЕЛЕКТУ У ШКОЛЯРІВ
З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ
ЛЕГКОГО СТУПЕНЯ**

Київ-2023

У монографії розкрито психологічні особливості емоційного інтелекту підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку легкого ступеня, окреслено основні механізми, функції, рівні, компоненти, провідні детермінанти формування емоційного інтелекту. Розкрито та експериментально обґрунтовано вплив емоційного інтелекту на становлення особистості підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку: на формування основних життєвих компетентностей особистості; поведінкової, емоційної, мотиваційної, когнітивної, соціальної та комунікативної сфер. Детально охарактеризовано зміст психологічної діагностики емоційного інтелекту для означеної групи осіб та сформульовано особливості мультикомплексного психологічного супроводу формування емоційного інтелекту підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. Монографія адресована науковцям, студентам, викладачам, освітянам (педагогам, вихователям, соціальним працівникам) спеціальних загальноосвітніх закладів, спеціальним психологам та іншим фахівцям, що мають відношення або науковий інтерес до означених у роботі наукових проблем.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ

1.1. Теоретичний аналіз розвитку уявлень про емоційний інтелект в психологічній науці

Емоційний інтелект розглядається як окремий вид інтелекту, який відрізняється від академічного розуміння інтелекту своїм походженням, сутністю, порівняно нещодавньою історією досліджень. Структурно емоційний інтелект сприймається як багатокомпонентне утворення, що має різні елементи, моделі, форми функціонування, умови та засади формування, особливості розвитку тощо. Означене утворення є досить складним для дослідження стандартизованими методиками психологічної діагностики.

Поняття «емоційний інтелект» довгий час нерозривно було пов'язано з поняттям «соціальний інтелект». У контексті розробок і досліджень проблематики соціального інтелекту Дж. Гілфорда, Х. Гарднера, Г. Айзенка виникла нова наукова категорія, яка отримала назву «емоційний інтелект». З часом у сучасній психології з'явилась низка наукових шкіл, напрямів, концептуальних підходів, які займалися вивченням саме «емоційного інтелекту» (EQ).

Вперше термін «емоційний інтелект», як наукову категорію, було запропоновано й описано Дж. Мейером і П. Селовеєм. Вчені досліджували категорію «емоційний інтелект» як здатність особистості сприймати та виражати емоції, почуття, переживання й думки; уміння описувати власну афективну сферу та регулювати власні емоційні стани, переживання тощо. Перше наукове визначення емоційного інтелекту було розглянуто через когнітивне уміння переробляти інформацію, що містить емоційний контекст; визначати сутність емоцій, їхні зв'язки, походження; використовувати емоційну інформацію як основу для мислення й ухвалення рішень, як елемент саморегуляції та самоконтролю поведінки [J. Mayer, P. Salovey, 1993], [J. Mayer, P. Salovey, 1997].

Перші протонаукові ідеї щодо існування емоційного інтелекту з'являються в роботах Аристотеля, Платона, Плутарха. Платон виокремлює три види почуттів:

відчування тілесної природи; відчування, в яких бере участь тіло та душа; відчування, що утворюються всередині самої душі (власне, згідно з описами йшла мова про емоції). Філософ зазначав, що за умов, коли у відчуваннях беруть участь тіло та душа одночасно, в емоціях присутній сильний пізнавальний елемент, що стимулює розвиток особистості [Платон, 1999-2000].

У філософії Аристотеля вперше здійснено характеристику взаємозв'язку когніцій та емоцій, окреслено основні емоції, які притаманні будь-якій особистості: радість, здивування, сум, гнів, страх та огида. У «Риторичі» Аристотель розглядає емоції «як щось, що настільки кардинально змінює стан людини, що це відображується на його здатності до міркувань і супроводжується або задоволенням, або стражданням» [Аристотель, 1967], [Аристотель, 2005]. Особливу увагу Аристотель приділяв емоціям гніву й страху, які, на його думку, мають завжди контролюватися розумом і мати на меті виключно етичні цілі, щоб уникати їхнього руйнівного впливу. Наприклад,

емоцію гніву Аристотель розглядав як природну реакцію на провокацію («презирство, ігнорування або нахабство»). Філософ був першим серед науковців, хто зосередив увагу на провідній ролі когнітивних і саморегуляційних механізмів під час оцінювання стимулів, що викликають гнів. Відповідно до вчень Аристотеля, таким стимулом можуть бути не лише реальні прояви неповаги, але і уявні (думки особи), а також будь-яке пояснення поведінки людини, виходячи з власного досвіду. Однак невинуватий (або надуманий) гнів, що виникає внаслідок подібної хибної інтерпретації, є справжньою емоцією, що має однакову силу з реально спровокованою.

У праці Аристотеля «Нікомахова етика» детально описується доречність і недоцільність гніву, його ступені й інтенсивності: «... розсердитись може кожен – це легко, однак висловити гнів щодо особи, яка його заслуговує, в потрібній мірі, у відповідний час, для досягнення певної мети і у відповідній формі – це нелегко, бо це – мистецтво» [Аристотель, 2002]. Варто наголосити, що цей вираз став епіграфом до книги Д. Гоулман «Емоційний інтелект». Так, емоційні переживання є наслідком аналізу суб'єктивного сприйняття стимулу. Отже, змінюючи оцінку та в різний спосіб

інтерпретуючи зміст емоціогенної ситуації, можна управляти емоціями, а також змінювати й контролювати їхню інтенсивність.

Аристотель вважав, що адаптивними є не присутність або відсутність тих чи інших емоцій, а «помірність», тобто контроль власних емоцій, що досягається за допомогою мислення. Так, наприклад, філософ зазначає, що хороша особистість не та, що подолала власний страх, а та, що володіє його певним рівнем з метою самозбереження.

Вчення Аристотеля продовжували стоїки. Згідно з філософією стоїцизму, емоції є вторинними, а розумові здібності регулюють усі дії особистості, зокрема й емоційні прояви. Однак представники стоїцизму вважали, що емоції є основою нещастя і помилок особистості. Особливо це вчення характеризувало негативні емоції. Пристрасті зокрема, розглядались у контексті наявності в особистості певної «душевної», психічної хвороби. Стоїки обстоювали

положення щодо важливості розуму (інтелекту, мислення), акцентуючи увагу на тому, що емоції є «примхою» розвитку суспільства. На відміну від Аристотеля, який вважав, що емоції є результатом когнітивної оцінки стимулів, яка може бути як правильною, так і неправильною, представники стоїцизму сутність емоцій вважали результатом помилкових висновків, що стосуються суспільства й місця особистості в ньому [Аристотель, 1967]. Варто відмітити, що філософія стоїцизму впливала на філософські та протонаукові розуміння категорій «емоції», «емоційна сфера», «емоційне знання» в Європі до ХХ століття.

У період з XIII–XIV століть ідеї Аристотеля й стоїків були запозичені та продовжені в працях дослідників епохи Просвітництва, отримавши нову назву «схоластичне вчення» (Р. Декарт, Б. Спіноза, Д. Юм та інші).

Р. Декарт у праці «Пристрасті душі» продовжив вчення Аристотеля, визначаючи емоції як особливий тип пристрастей, які пов'язані між собою і з вищими психічними процесами, які він характеризував через категорію «душа». Дуалістичне вчення Р. Декарта визначало емоції як такі, що мають функціональні та дисфункціональні аспекти. Цікавим і відомим є його вислів щодо почуттів: «... немає нічого в інтелекті, чого не було б спочатку в почуттях» [Декарт, 2000].

У науковому світі в контексті досліджень «емоційного інтелекту» вчення Аристотеля та Р. Декарта розглядають як протооснову розуміння емоційного інтелекту. Це зумовлено наявністю основної прогресивної думки в напрацюваннях науковців-філософів, суть якої полягала в здійсненні регуляції емоцій за допомогою розуму (мислення).

Наприклад, Д. Юм ставив під сумнів існування раціонального регулюючого мислення, а найбільш гуманним афектом людини вважав співчуття. Вчений не співвідносив співчуття з розумом, не робив висновки щодо первинності розуму. Д. Юм висловлював гіпотезу щодо наявності впливу емоцій на когнітивні процеси, які обслуговують самосвідомість [Д. Юм, 2016].

Б. Спіноза, зі свого боку, причиною неадекватності поведінкових реакцій особистості вважав афекти та систему афективних взаємозв'язків людини. Особа, на думку дослідника, пізнаючи світ речей і раціональність навколишнього світу, починає адекватно, природньо, відповідно до дійсності сприймати реальність, позбуваючись афектів [Б. Спіноза, 1957]. Б. Спіноза розрізняв два типи емоційних явищ: пристрасть («*passion*») та емоцію («*emotion*»). «Пристрасть – це почуття по відношенню до того, про що ми не маємо ніякої усвідомленої ідеї, інформації, знання. Емоція – переживання, втілене сформованою і конкретизованою ідеєю», – зазначав вчений [Б. Спіноза, 2003].

На думку Ж-Ж. Руссо, система освіти та виховання має бути природньою, направлятися емоціями, а не контрольованою жорсткими рамками логіки й розуму. Саме його ідеї набули широкого поширення в європейській культурі та завершили період Просвітництва. Він започаткував новий період, коли не лише представники наукового світу, медики, філософи, педагоги досліджували емоції, почуття, пристрасті, афекти. У період романтизму емоційній сфері та розумінню емоцій було присвячено роботи багатьох письменників (О. Бальзака, В. Гюго, І. Гете та інших), композиторів (Л. Бетховена, І. Брамса, Ф. Шопена, Ф. Шуберта, Р. Вагнера, П. Чайковського та інших). Відтак період романтизму розглядав емоційну сферу та розуміння переживань людиною власних пристрастей як прояв самотності, неповторності, прояв інтелекту, а розум (мислення, академічний інтелект) як

формальну соціальну норму.

Розвиток наукових уявлень і розуміння категорії «емоційний інтелект» датується ХХ–ХХІ століттями. Відповідно до класифікації Дж. Мейера та О. Андреевої, яка з часом дещо її доповнила, вивчення емоційного інтелекту відбувалось протягом п'яти періодів:

I. Перший період характеризується відокремленням досліджень інтелекту від досліджень емоцій, емоційної сфери особистості (1900–1969 рр.);

II. Другий період представлений вектором досліджень щодо взаємовпливу когнітивних й інтелектуальних процесів у структурі особистості та її подальшого розвитку (1970–1989 рр.);

III. Третій період визначається тим, що емоційний інтелект у наукових колах розглядається як предмет психологічних досліджень (1990–1993 рр.);

IV. Четвертий період характеризується популяризацією понять емоційного інтелекту, питань, що пов'язані з визначенням первинності соціального чи емоційного інтелекту (1994–1997 рр.);

V. П'ятий період – активне проведення великої кількості багатоаспектних досліджень щодо емоційного інтелекту в різних вікових, соціальних групах; дослідження особливостей структур і моделей ЕІ, визначення основних компонент і встановлення впливу ЕІ на життєдіяльність особистості; роз'яснення сутності феномену (1998 р. – по теперішній рік) [И. Андреева, 2011].

Перші етапи дослідження інтелекту характеризувалися появою низки тестів інтелекту (логічного, вербального) та початком вивчення соціального інтелекту. Концепції досліджень інтелекту мали переважно когнітивний характер, водночас дослідження соціального інтелекту насамперед було більше припущенням, гіпотезою, ніж дійсним предметом наукових розвідок. Вивчення емоцій переважно відбувається в контексті досліджень поведінки чи афектів. Вперше в 1906 році з'являються припущення та аналіз взаємозв'язків між когнітивними й афективними процесами.

У 1908 році психолог Г. Майер у своїй роботі «Psychologie des emotionalen Denkens» презентує деталізовану класифікацію видів мислення. Поряд з логічним мисленням науковець виокремлює емоційне мислення, яке характеризує через

практичні потреби в почуттях і волі. Автор вперше порівнює два типи мислення та знаходить низку спільних ознак, як-то подібність логічних процесів (роз'яснення, об'єктивізація, діяльність категоріального апарату тощо) [G. Maier, 1930].

Емоційне мислення Г. Майер поділив на афективне (естетичне та релігійне) й вольове. Під естетичним мисленням науковець розглядав естетичні переживання («подобається – не подобається»). Релігійне ж мислення вчений розумів як уявлення, фантазії, судження, вірування. Г. Майер намагався доводити на своїх лекціях, доповідях, у книзі, що твердження про провідну роль інтелектуальності, пізнавального інтересу в розвитку мислення є не виправданим. Саме «емоційне мислення» має першочергову роль у розумовій діяльності.

Досить тривалий час у дослідженнях інтелекту, зокрема емоційного, була відсутня чітка диференціація. Відтак у 1920 році представник біхевіористичної психології Е. Торндайк відокремив соціальний інтелект від інших форм інтелекту й визначив його як здатність розуміти чоловіків і жінок, юнаків і дівчат, управляти ними, вчиняючи мудро в процесі спілкування [E. Thorndike, 1931]. Дещо пізніше, у 1926 році Е. Торндайком було розроблено модель, в якій схема базових інтелектуальних дій розподілялась на низку окремих чинників, функцій, елементів [E. Thorndike, 1924].

Провідними напрацюваннями, що наблизили науковий світ психології до відкриття категорії «емоційний інтелект», стали результати досліджень Е. Торндайка та С. Штейна у 1930 році. Перше визначення поняття було простим і звучало як – здатність розуміти людей і управляти ними. Крім того, автори зазначили, що цей вид інтелекту як унітарна здатність може бути вимірний [E. Thorndike, 1931].

На початку 30-х років Ч. Хант та Е. Торндайк досліджували соціальний інтелект методом надання малюнків з емоційними виразами облич і завданнями щодо ідентифікації емоцій за допомогою вербалізації [E. Thorndike, 1924]. Пізніше, у 1935 році австралійський психолог Е. Долл розробив «Вайнлендську шкалу соціальної зрілості» – інтервальна шкала вимірювання, яка була спрямована на визначення соціальної компетентності.

Після низки схожих досліджень Е. Долла, Е. Торндайка, Ч. Ханта, С. Штейна в психології остаточно було визнано наукове твердження про множинність інтелекту (його види та форми існування). Як наслідок, у 1938 році Л. Терстоун презентував концепцію, яка пізніше тримала назву «багатофакторної теорії інтелекту». Вчений виокремив сім первинних потенціалів: просторовий, сприйняття, обчислювальний, вербальне розуміння, швидкість мови, пам'ять, логічне міркування. Однак серед зазначених потенціалів науковець не виокремив того потенціалу, який би обґрунтовував співвідношення інтелекту з обробкою емоційної інформації.

Аналізуючи роботи попередників Д. Векслер висунув думку про те, що існує діапазон видів мислення, які є компонентами загального інтелекту, однак відрізняються від традиційного коефіцієнта інтелекту (IQ). У 1940 році Д. Векслер пропонує ідею «неінтелектуальних факторів та елементів у загальному інтелекті». Під «неінтелектуальними елементами» вчений розкривав не лише загальні характеристики психічних процесів, але і афективно-регулятивні компоненти психіки, завдяки яким особистість тривалий час може концентруватися на важливій проблемі, процесі, переживанні тощо [D. Wechsler, 1991]. Науковець також відстоював позицію, що кожній особистості властиві «когнітивні» й «афективні» – соціальні та емоційні здібності. Означені чинники не було включено до IQ тестів, розроблених Д. Векслером, оскільки в той період часу було досить мало практичних розроблень щодо афективного мислення й емоційного інтелекту, і означені аспекти не визнавалися науковою спільнотою, як такі, що можна вимірювати. Варто відзначити, що Д. Векслер продовжував дослідження емоцій і розподілив інтелектуальні здібності на вербальні та невербальні (здатності до уявлень, переживань), а також обґрунтував можливість домінування в різних осіб тієї чи іншої групи здібностей [D. Wechsler, 1991].

Новим етапом стали дослідження Р. Ліппера та А. Елліса, які стверджували, що емоції викликають, підтримують і спрямовують діяльність особистості. Р. Ліппер припускав, що «емоційне мислення» доповнює, робить внесок у «логічне мислення» і розвиток інтелектуальних здібностей загалом [А. Елліс, 2008]. Водночас у 1955 році

А. Елліс здійснив розроблення

раціонально-емотивної терапії (rational emotive therapy). Це було консультування особистості, яке містило навчальні елементи того, як необхідно досліджувати свої емоції, логічно обмірковуючи свої вислови, дій, вчинки за допомогою роздумів, спостережень, спогадів про події, що відбувалися з людиною. На формування раціонально-емотивної терапії значний вплив здійснили теорії А. Адлера про те, що емоційні реакції людини безпосередньо пов'язані з її основними ідеями, переконаннями, відносинами або основними принципами і, фактично, когнітивно викликані самою особистістю [А. Адлер, 1997], [А. Адлер, 2002].

У цей період термін «емоційний інтелект» вперше зустрічається в літературній критиці та психіатричних дослідженнях (1960–1963 рр.). Розвитку набувають когнітивні теорії емоцій, найбільш відомою з яких є когнітивно- фізіологічна теорія. Розробником її є С. Шехтер. Відповідно до неї емоції можуть бути викликані фізіологічними змінами в організмі, на їхнє виникнення впливає минулий досвід особистості й оцінка особою ситуації з точки зору наявних на певний момент потреб, інтересів. Вченим зазначено, що виникнення емоцій може бути обумовлене вербальними інструкціями й емоціогенною інформацією, призначеною для зміни оцінки ситуації, що виникла. На думку С. Шехтера, емоційні стани – це результат взаємодії двох компонентів: активації та уявлення особистості про причини збудження на основі аналізу ситуації, в якій з'являються емоції [S. Schachter, 1959].

Концепція С. Шехтера була продовжена дослідженнями М. Арнольда. Відповідно до наукових положень М. Арнольд, інтуїтивна оцінка суб'єкта виступає як пізнавальна детермінанта емоцій. «Така інтуїтивна оцінка – це

«чуттєве судження», відмінне від абстрактного «рефлексивного судження», – зазначав автор [М. Арнольд, 2001].

Кінець 1970–1980 років характеризувався зростанням інтересу щодо взаємодії емоцій і мислення в дослідженнях низки науковців, зокрема мова йшла про: дослідження впливу депресії на реалістичність мислення, взаємозв'язок схильності до змін настрою та креативності, вивчення здатності

до емоційної саморегуляції тощо. Науковцями було висунуто припущення про існування «когнітивного кільця», що об'єднує настрій і судження. Суть його полягала в тому, що негативні емоції призводять до негативних думок, які, зі свого боку, підсилюють інтенсивність емоційних переживань. Водночас позитивні емоції активізують позитивні думки.

Саме в цей період розробляється положення про емоції як одну з підсистем свідомості. Когнітивна теорія емоцій розглядає їх як функцію розуму, мислення. Так, у когнітивній концепції Р. Лазаруса основною ідеєю є положення про пізнавальні детермінації емоцій. Когнітивне опосередкування розглядається як необхідна умова для появи емоцій. У концепції Р. Лазаруса головними є два положення: по-перше, будь-яка емоційна реакція, незалежно від її змісту, є функцією особливого типу пізнання або оцінки; по-друге, емоційна реакція є відповіддю, кожна з компонентів якої відображає важливий момент у загальній реакції поведінки особистості. Процес виникнення емоції, за Р. Лазарусом, має вигляд: сприйняття – первинна оцінка – дослідницька активність – (особисте значення емоцій у певній конкретній ситуації) – вторинна оцінка – тенденція до дії – емоція як прояв тенденції переживання [R. Lazarus 1991].

Уявлення про когнітивну природу емоцій у структурі особистості поступово набувають популярності та все більше досліджуються в працях вчених. Наприклад, у роботах Л. Шпітца обґрунтовується характер емоційності людини як звичайний стан свідомості, що передує когнітивним процесам [L Schpitz, 1987]. Про когніцію емоції в своїх роботах зазначали Ф. Данеш, У. Грей, Дж. Клор, А. Коллінз, А. Ортон, К. Шерер. У когнітивних теоріях емоцій обґрунтовується ідея про те, що фундаментальні емоції утворюють основні структури свідомості.

У клінічній психології досліджувалися складнощі вираження емоцій. Відтак у 1973 році П. Сіфнеос ввів термін «алекситимія» та охарактеризував стан, який є антонімом до категорії «емоційний інтелект». Однак саме категорія

«алекситимія» стала вагомим внеском у дослідження емоційної сфери та «емоційного інтелекту». Алекситимія – це низький рівень здатності до визначення емоцій, почуттів, проблемність їхнього розрізнення та відображення

почуттів у вербальних описах [П. Сифнеос, 2004].

Розвиваючи ідею множинності інтелектуальних проявів і досліджень алекситимічних особливостей емоційної сфери особистості Х. Гарднер виявив можливість розробити категоризацію різних видів інтелекту. У 1983 році в роботі «Frames of Mind» вчений висловив припущення про можливість існування різноманітних інтелектуальних здібностей, включаючи так звані

«інтрапсихічні здібності» (здатність до інтроспекції – самоспостереження) та «особистісні здібності». У перших дослідженнях науковець виокремив сім видів інтелекту: візуально-просторовий, вербально-лінгвістичний, логіко-математичний, тілесно-руховий, музикально-ритмічний, міжособистісний і внутрішньоособистісний. У 1998 році було додано природний та існуючий. Кожна з виокремлених інтелектуальних здібностей є важливою для адаптації особи до навколишнього світу та успішності в певній сфері життєдіяльності. Цінність кожного компонента інтелекту визначається суспільними нормами певного окремого соціуму, що заохочують або не заохочують розвиток тих чи інших інтелектуальних здібностей [H Gardner, 1983]. Модель Х. Гарднера дала змогу реалізувати інтегрований і водночас більш диференційований погляд на природу та форми прояву інтелекту.

Дослідження, розпочате Д. Векслером, Е. Доллом і Р. Ліпером, продовжив Р. Стенберг. Унаслідок розробок вченого виникла концепція

«практичного інтелекту» та положення про те, що інтелект – це сукупність здатностей адаптації, що допомагають змінюватися або переробляти ситуації, що виникають у реальному житті [R. Sternberg, 1981]. У теорії Р. Стенберга інтелект розглядається як інформаційна система, яка адаптує особистість до навколишнього середовища. Основне положення тріархічної теорії Р. Стенберга – це те, що « ... інтелект можна визначити як вид розумової саморегуляції, розумове управління усіма сферами життя на основі конструктивізму та цілеспрямованості» [R. Sternberg, 1980]. Розумова

саморегуляція, на думку вченого, містить три основні елементи: адаптацію до навколишнього середовища, селекцію нових впливів навколишнього середовища (вибір середовища, сумісного з індивідом) та формування навколишнього

середовища.

У триєдиній (тріархічній) теорії Р. Стенберга підкреслено тісний зв'язок інтелекту з трьома процесами життя людини: внутрішніми інформаційними процесами, досвідом і зовнішнім світом. У своїй моделі інтелекту вчений акцентує велику увагу й роль неінтелектуальних чинників. Розглядаючи взаємозв'язок інтелекту, мудрості та креативності автор виявив три біполярних параметри, що описують інтелект: здатність до вирішення практичних завдань (практичність, розумність, гнучкість у застосуванні знань); вербальна здатність (доцільність мовлення, його ясність, швидкість, зрозумілість тощо); інтелектуальна інтеграція (здатність бачити відмінності й узгоджувати різні точки зору, цілеспрямованість, селективний пошук інформації, наполегливість тощо) [R. Sternberg, 1978], [R. Sternberg, 1979].

У 1985 році Р. Бар-Оном вперше введено поняття «коефіцієнт емоційності» та розроблено анкету (EQI) з метою його вимірювання. Заразом у 1986 році термін «емоційний інтелект» було вперше вжито в дисертаційному дослідженні, що належало В. Пейну. Автор підкреслював важливість ЕІ серед інших видів інтелекту, зазначаючи, що «... почуття є факт, а відчуття – емоційна істина» [W. Payne, 1985]. Позиція автора була досить розмитою, не містила конкретних методів дослідження, мала нечітке концептуальне поле досліджень. Однак у дисертаційному дослідженні був вислів, який використовується й сьогодні, а саме: «... масове придушення емоцій у всьому цивілізованому світі стримує наш емоційний розвиток» [R. Bar – On, 1995].

Однією з перших статей, яка розкривала «емоційний інтелект» як явище розуміння емоцій та їхньої вербалізації, належала Дж. Мейер і П. Селовей, які зазначали, що вплив емоційних явищ на пізнання регулюється та опосередковується особистістю. Вони розкривали ідеї наявності деякого комплексу індивідуальних здібностей або рис, що відповідає за те, наскільки

вплив емоційних явищ є конструктивним або деструктивним для особистості [J. Mayer, P. Salovey, 1997]. Для наукового «відкриття» нового виду інтелекту необхідно було об'єднати різні напрями досліджень, які дотично вказували на існування емоційного інтелекту, а також науково достовірно й точно визначити термін

«емоційний інтелект». Крім того, найбільш важливим завданням було емпіричне доведення концепції емоційного інтелекту.

Так, у 1990 році Дж. Мейер і П. Селовеї опублікували першу дослідницьку роботу, в якій вони сформулювали визначення терміну

«емоційний інтелект», а також запропонували методику його вимірювання. У публікації в журналі *Intelligence* (1993) науковці розкривали сутність емоційного інтелекту, зазначали низку доказів, що емоційний інтелект є одним з основних видів інтелекту [J. Mayer, P. Salovey, 1993]. У подальшому вчені проводили ґрунтовні емпіричні дослідження в цій сфері, які дали змогу сформувати кореляційні зв'язки між емоційним інтелектом та іншими видами інтелекту.

З 1995 року починається якісно новий період дослідження емоційного інтелекту як наукової категорії. Термін «емоційний інтелект» популяризується, а сфера досліджень розширюється та досліджується на різних категоріях населення, починають проводити гендерні дослідження емоційного інтелекту. Особливої наукової популяризації, загалом і суспільного побутового інтересу, емоційний інтелект набуває після друку книги Д. Гоулмана «Емоційний інтелект» [D. Goleman, 1995]. Д. Гоулман і його послідовники вивели категорію

«емоційний інтелект» на якісно новий рівень досліджень, використовуючи термін не лише в сфері психологічних наук, а й у державному управлінні, політичних і соціальних сферах тощо.

Прихильники теорії емоційного інтелекту зазначали, що розуміння його основ – це шлях, ключ до успішного життя. Окрім популістських лозунгів у науковій сфері було розроблено низку методик, що надавали можливість вимірювати емоційний інтелект (тестових і проєктивних). З 1998 року в Америці з'являється низка агентств, які пропонують серед своїх послуг –

розвиток і формування емоційного інтелекту в сфері бізнесу, навчання, освітніх процесів тощо.

На сьогодні концепція емоційного інтелекту постійно доповнюється, впроваджуються нові методики його вимірювання; з'являються рецензовані наукові статті з означеної тематики досліджень.

В українській психології ідея єдності афекту й інтелекту також мала довгий шлях наукового розвитку, пізнання та концептуальних підходів. Такі ідеї знайшли відображення в розробках Л. Виготського, Б. Зейгарник, А. Леонтьєва, А. Лурії, С. Рубінштейна, О. Тихомирова та ін.

Л. Виготський характеризував єдність афективних та інтелектуальних процесів. Вчений вважав, що єдність афекту й інтелекту виявляється у взаємозв'язку та взаємовпливі цих аспектів психіки один на одного протягом усього онтогенезу особистості. Крім того, вчений наголошував на зворотному впливі афекту на мислення, який проявляється, по-перше, в тому, що «... у будь-якій ідеї міститься, можливо в зміненому вигляді, афективне ставлення особистості до дійсності, представленої в цій ідеї...» [Л. Выготский, 1984]. По-друге, будь-яка думка виникає з мотиваційної сфери свідомості [Л.Выготский, 1981]. Згідно з Л. Виготським, особлива роль у процесі консолідації афекту та інтелекту належить самій свідомості. Єдність афективних і когнітивних процесів проявляється в особливості динаміки зв'язку між ними. Тобто певному розвитку мислення відповідає й певний ступінь розвитку афекту [Л. Выготский, 1995]. Вчений зазначав, що «... хто відірвав мислення з самого початку від афекту, той назавжди закрит собі дорогу до пояснення причин самого мислення, тому що детерміністський аналіз мислення передбачає деталізаційну реконструкцію рушійних мотивів думки, потреб, інтересів, спонукань і тенденцій, які направляють рух думки в ту чи іншу сторону» [Л. Выготский, 1981].

Л. Виготський у своїх роботах використав термін, який був наближений до сучасної категорії «емоційний інтелект» – «змістове переживання» або

«сміслові переживання» – це те, що знаходиться між переживанням (афектом) і безпосередньою дією, вчинком особистості.

Ідеї Л. Виготського про взаємозв'язок когнітивних та емоційних процесів отримали продовження в працях О. Леонтьєва, який зазначав про необхідність розрізнення усвідомлюваного об'єктивного значення й значення для суб'єкта (особистісний сенс) та наявність емоційної (афективної) регуляції мислення. [А. Леонтьев, 1959]. Ці положення стали методологічними для багатьох психологів, які

досліджували проблеми мислення, саморегуляції емоційно-вольової сфери, поведінки тощо.

Означених наукових поглядів дотримувався С. Рубінштейн. Вчений наголошував, що «... емоційність, або афективність, – це одна специфічна сторона процесів у структурі особистості, які є лише частиною великого процесу сприйняття дійсності». Сприймання лише, наприклад, афективної сфери з відкиданням логічного мислення, змінює, викривлює дійсність в якій перебуває особистість, порушує функціонування пізнавальних і психічних процесів. Емоційні процеси, в такий спосіб, не можуть протиставлятися процесам пізнавальним, і навпаки, пізнавальні не можуть відкидати емоційну сферу. Будь-яка емоція розглядається вченим як єдність переживання та пізнання [С. Рубінштейн, 1976]. Інтелектуальний процес, на думку С. Рубінштейна, також неможливий без участі емоцій. Однак на відміну від Л. Виготського, вчений не лише зазначав про єдність афекту й інтелекту. С. Рубінштейн констатував, що важливою є єдність емоційного, або афективного, та інтелектуального всередині самих емоцій, і навпаки – єдність афективного й інтелектуального всередині інтелекту [С. Рубінштейн, 1979].

Дослідження взаємозв'язку нейрофізіологічних, афективних і когнітивних процесів продовжував О. Лурія. Під час Другої світової війни він досліджував розвиток вищих психічних функцій у клініці локальних уражень мозку. Головним у дослідженнях О. Лурії було вивчення психофізіології локальних уражень мозку, які пов'язані з вищими психічними функціями – увагою, сприйманням, пам'яттю, інтелектом, довільними рухами. Проблеми

психології емоцій О. Лурія досліджував через «афективні наслідки» злочинів, що наразі можна порівняти з розробками «детектора брехні». О. Лурія підкреслював комплексність та єдність інтрапсихічної діяльності й вирішальну роль соціальних умов в їхній детермінації. Науковець відзначав поетапність розвитку особистості й усіх її сфер, що опосередковуються соціальними взаємодіями та впливами, завдяки чому соціальне в особистості взаємодіє з біологічним. Унаслідок такої взаємодії утворюються нові функціональні системи, які виконують функції як внутрішньої, так і зовнішньої регуляції [А. Лурія, 1956].

Вчений обґрунтовував сутність і походження емоційного переживання, що закріплюється в пам'яті разом з певним образом-причиною, і низкою споріднених, дотичних образів. Виокремлення з пам'яті одного образу з афективного комплексу активує й інші. На його думку, емоції виконують прогностичну функцію: оцінюють актуальний досвід і попереджають наслідки майбутнього. Емоції, що закріплені в досвіді, постійно доповнюються новими переживаннями, а весь комплекс особистісного досвіду впливає на характер емоційної сторони життя, поведінкових реакцій, навіть стилю мовлення. У такий спосіб він визначав емоційний інтелект як «емоційну пам'ять»,

«емоційну регуляційну пам'ять особистості» [Л. Выготский, А. Лурия, 1993].

О. Лурія разом з Л. Виготським, О. Леонтьєвим розробляв теорію культурно-історичного розвитку психіки. Унаслідок спільних напрацювань було створено книгу «Етюди з історії поведінки» (спільно з Л. Виготським), де було здійснено спробу обґрунтувати соціально-історичну детермінованість свідомості, значення в індивідуальному розвитку психіки засвоєння суб'єктом досягнень культури та впливу на становлення особистості афекту.

Положення щодо взаємозв'язку афекту й інтелекту підтримувала та доповнювала Б. Зейгарник. Науковець підкреслювала, що не існує мислення, окремо від мотивів, прагнень, установок, почуттів особистості. На думку вченого, явище, предмет, подія можуть набувати в різних життєвих умовах різних змістів для особистості, але знання про них залишаються тими ж. Зміна

емоцій, сильні афекти можуть призвести до зміни значення предметів і властивостей [Б. Зейгарник, 1976]. Це основи розуміння концепції емоційної регуляції мислення за Б. Зейгарник.

Зауважимо, що в українській психології дотичним, синонімічним терміном категорії «емоційний інтелект» було «емоційне мислення». Одним із дослідників «емоційного мислення» був О. Тихомиров, який охарактеризував його специфіку через емоційні стани, що включені до процесу вирішення повсякденних і професійних завдань [О. Тихомиров, 1980]. Вчений зазначав, що всі емоційні явища (афекти, емоції, пристрасті, почуття, переживання) пов'язані з розумовою діяльністю. Це

виявляється в тому, що емоційні стани виконують у процесі мислення різного типу регулятивні функції. Дослідження О. Тихомирова обґрунтовувало факт емоційної регуляції розумової діяльності й те, що емоційна активізація є необхідною умовою продуктивної інтелектуальної діяльності [О. Тихомиров, 2002]. Послідовниками його ідей і досліджень були І. Васильєв, В. Поплужний, К. Покотило, К. Тищенко та інші.

Останні десять років психологічних досліджень присвячено проблемам вивчення емоційності: ролі емоційності як детермінанти успішної діяльності, зокрема професійної, особистісної; визначення впливу емоційності на структуру особистості; виявлення детермінант емоційності в поведінці особистості.

Як певну передумову досліджень емоційного інтелекту в українській психології можна також розглядати положення О. Саннікова, О. Кисельової А. Борисової, В. Зазикіна щодо вивчення психологічної проникливості й емпатійності як багаторівневої структури емоційності особистості.

Взаємодія афективних і когнітивних процесів знаходилася в центрі наукових інтересів А. Брушлинського. У його роботах емоції розглядались як субстракт, який сприяє мисленню або перешкоджає йому. Взаємодію між емоційними та когнітивними процесами, як вважав вчений, доречно визначати через термін «взаємопроникнення». Кожен образ, уявлення, поняття, досвід мають свій унікальний емоційний потенціал [А. Брушлинский, 1994].

Відзначимо внесок до проблеми вивчення емоційних здібностей А. Бодальова, який зауважив, що деяким особистостям властива певна соціальна обдарованість – «соціальне розуміння». Соціальна обдарованість – це своєрідне сполучення інтелектуальних, емоційних і комунікативних здібностей, які є психологічною основою успішної комунікацій з оточенням [А. Бодальов, 1983].

Отже, поняття «емоційний інтелект» не є новим для радянської та пострадянської психології. Це явище досліджувалось, мало дещо відмінний понятійний апарат, що пов'язано передусім з психолінгвістичними особливостями менталітету, використанням предикатів, що характерні для того чи іншого етносу. Так, у пострадянській психології в контексті взаємозв'язків емоційних і когнітивних

процесів здійснено дослідження адекватності емоційної оцінки подій як критерію емоційної зрілості, впливу настрою на процес соціального пізнання, розглянуто соціальний інтелект та емоційне розуміння в осіб з порушеннями психофізичного розвитку тощо. Емоційний інтелект на пострадянському просторі переважно мав визначення:

«узагальнення переживання», «значеннєве переживання», «емоційне мислення», «афективний контроль», «інтелектуалізація афекту», «емоційна уява», «розумність почуттів» тощо. Лише, починаючи з 2000–2004 рр. активно входять у використання наукові категорії: «соціальний інтелект», «емоційний інтелект», «рівень емоційного інтелекту», «модель емоцій», «алекситимічна особистість», «емпатійність інтелекту» та багато інших.

Підсумовуючи зазначимо, що дослідження, що існують на сьогодні, є суперечливими, дискусійними, різновекторними та мультиаспектними, особливо щодо формування й функціонування емоційного інтелекту в осіб з порушеннями психофізичного розвитку. Таких досліджень бракує в спеціальній психології, зважаючи на особливості формування таких осіб. Основна мета монографії, відтак, полягає в розкритті сутності й структури емоційного інтелекту, його функцій та особливостей формування на етапі становлення особистості з порушеннями інтелектуального розвитку. Означену

мету дослідження буде забезпечено поетапним вирішенням основних завдань: по-перше, визначення основних детермінант формування емоційного інтелекту підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку; по-друге, констатування стану сформованості емоційного інтелекту в досліджуваних підлітків шляхом виявлення рівнів його сформованості, розробленням моделі емоційного інтелекту з метою подальшої психологічної діагностики та психологічної корекції, ефективного психологічного супроводу.